

דף שבו ע י

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מספר 387

פרשת צו ופסח, תשס"א

'התקוה' בליל הסדר

בקהילות שונות נהוג היה לומר את שירת 'התקוה' במקצת ממועדי ישראל, כשהיא משמשת שיר של בקשת גאולה. כבר תואר המנהג בכותל המערבי ובבתי כנסיות רבים לשיר את 'התקוה' לאחר תקיעת השופר שבסוף תפילת 'נעילה' ביום הכיפורים.¹ ידוע כי ביום העצמאות משולבת 'התקוה', או לפחות המנגינה שלה, במערכת סדרי התפילה ובסידורים מסוימים.² להלן ברצוננו להצביע על מועד נוסף אליו "חדרה" 'התקוה'.

הפיוט 'התקוה', שנתחבר על ידי נפתלי הרץ אימבר (1856-1909) בשנת 1880 לערך, היה מקובל ואהוב בקרב יהודי צפון אפריקה, כמוכח, למשל, מן העובדה שבשני כתבי יד מאזור זה מראשית המאה העשרים הוא כלול בקבוצת פיוטים. באחד מכתבי היד מובא הפיוט תחת הכותרת 'פיוט נאה', לצד פיוטי כמיהה לירושלים ולקיבוץ גלויות. בשני, מהעיר קזבלנקה, הוא מובא תחת הכותרת 'התקוה' לצד שירים רבים, ביניהם גם 'שאו ציונה נס ודגל'.³ פיוט זה שולב אפוא בין פיוטי גאולה, ועל כן לא נופתע למצאו גם במסגרת פיוטי הגאולה של ליל הסדר.

בשנת 1919 נדפס באי ג'רבה שבדרום תוניסיה הספר 'מדרש הגדה'. ספר זה מכיל את נוסח ההגדה עם פירוש של ר' צמח כהן השני (1740-1813), דיין, תלמיד חכם ומקובל שחי בכפר הקטן דיג'ת (=חארה זרירה) שבאי ג'רבה. פירוש זה מיוסד על רמז דרש וסוד, ומצורף אליו אוסף פירושים על סימני ההגדה ("קדש ורחץ..."), אותם כתב מדי שנה בשנה מאז היותו בן 14 ועד סמוך לפטירתו. ייתכן מאוד, שאוסף זה, המחזיק חמישים וחמישה פירושים, הוא הגדול ביותר שיצא מתחת ידיו של חכם אחד. מדפיסי 'מדרש הגדה' הוסיפו בעמוד האחרון של הספר את 'התקוה' תחת הכותרת "שיר התקוה". מבחינת תוכנו מתאים הפיוט לסיום ההגדה, שכן ההגדה עצמה מסתיימת בתפילות לגאולה, כגון בפיוט "חסל סידור פסח" ובמשפט "לשנה הבאה בירושלים", ולאור התקבלות הפיוט בצפון אפריקה, שילובו בסוף ההגדה אינו מפתיע. בוודאי כך הוא ביחס להגדה שמוצאה בתוניסיה, שכן ידוע כי בתוניסיה חיבבו את 'התקוה'.⁴

ואולם חדירת 'התקוה' להגדה הג'רבאית הנזכרת היא יוצאת דופן. הרבה רבנים, בעיקר מקרב ארצות המערב, פסלו (ופוסלים) אותה מכמה סיבות. את שיר 'התקוה' שרו תומכי הציונות באירועים ציוניים שונים, והוא נחשב למעין המנון שלהם, ומשום כך הוא נפסל ע"י מתנגדי

¹ ראה א' ארנד, 'מנהג שירת 'התקוה' אחרי תקיעת שופר במוצאי יום הכיפורים', דף שבועי 255, תשנ"ט; הנ"ל, 'עוד על שירת 'התקוה' במוצאי יום הכיפורים', דף שבועי 270, תשנ"ט.

² ראה א' ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, ירושלים תשנ"ח, עפ"י המפתח.

³ ראה כת"י בן צבי 844 (ס' 38243), דף 26 ע"א; כת"י בן צבי 2076 (ס' 37972), עמ' 29.

⁴ ראה נ' סלושץ, האי פליא [האי ג'רבה], תל אביב תשי"ח, עמ' 81-82.

הציונות. גם אישיות המחבר תרמה לפסילת השיר. ולבסוף, כמובן, תוכן השיר - בעיקר הייתה הסתייגות מהמשפט שבסוף הבית הראשון: "עוד לא אבדה תקוותנו, התקוה שנות אלפיים: להיות עם חופשי בארצנו ארץ ציון וירושלים", שכן המושג "עם חופשי" איננו יהודי ואולי הוא אף מנוגד ליהדות.⁵ בשל נימוקים אלה לא הופיע שיר 'התקוה' בהגדות אחרות.⁶ כידוע, המשפט הנ"ל אינו מקורי, והוכנס על ידי יהודה ליב מטמון-כהן (1869-1939)⁷ רק בשנת 1905. בנוסח המקורי כתב אימבר: "עוד לא אבדה תקוותנו, התקוה הנושנה: לשוב לארץ אבותינו, לעיר בה דוד חנה". כך הכירו את הפיוט בצפון אפריקה, כך הנוסח בשני כתבי היד הנ"ל, וכך הוא גם ב'מדרש הגדה'. ואכן, המעיין בשיר 'התקוה' המקורי על תשעת בתיו מוצא שיר כמיהה ציוני-לאומי המיוסד על פסוקי המקרא, והכולל בתוכו את זכרון חורבן המקדש וחורבן ירושלים וציפייה לרחמי ה'.⁸ הגדת 'מדרש הגדה' נדפסה בג'רבה על ידי תושבי ג'רבה, ולהם לא הפריעה אישיותו של אימבר, שכן כלשונו של נ' סלושץ שביקר בשנת 1906 בג'רבה,⁹ "איש לא העלה על הדעת, כי מחבר השיר, נ.ה. אימבר, היה רחוק כל כך בתפיסתו ממושגי רבי פראג'י, המקובל וראש פייטני תוניס".

בהקשר לכך יש לציין משהו מן המאפיין את יהדות ג'רבה. קהילה זו נתייחדה במנהגים רבים משאר קהילות, וגם בקשר האמיץ שהיה לה ליהודי ארץ ישראל. בין היתר מוצא הדבר את ביטוי ביחסם של יהודי האי ליום העצמאות של מדינת ישראל, שכן מנהג ג'רבה להימנע מאמירת תחנון שלושה ימים רצופים: ביום העצמאות, ביום שלפניו וביום שלאחריו. אף זאת: יהודי ג'רבה אינם לומדים בספרי ההלכה של הר"ע יוסף, בטענה כי בספריו על החגים הוא מתעלם מקיומו של יום העצמאות.¹⁰

הדפסת 'התקוה' בהגדת 'מדרש הגדה' משנת 1919 מלמדת על מנהג שהיה קיים באותה עת¹¹ בקרב יהודי ג'רבה, לסיים את אמירת ההגדה בשיר זה לפי הנוסח אשר יצא מעט מחברו. מאוחר יותר, כשנתחזק מעמדו של הנוסח החדש של השיר, שבו הושמטו שמונת בתיו האחרונים והוחלפו שלש השורות החותמות את הבית הראשון, נתבטל גם בג'רבה המנהג, ובהגדות שנדפסו בג'רבה מאוחר יותר "אבדה תקוותנו".

ד"ר אהרן ארנד
המחלקה לתלמוד

⁵ להתייחסויות רבניות להימנע, ראה ארנד, לעיל הע' 2, עמ' 42-45; הנ"ל, "פרקי מחקר ליום העצמאות" - השלמות, "דרך אפרתה", ח (תשנ"ט), עמ' 116; הנ"ל, "ציצים ופרחים על יום העצמאות", **קובץ הציונות הדתית לזכר הרב ד"ר יוסף בורג** (עורך ש' רוז), ירושלים תשס"א, עמ' 654. למעמד 'התקוה' במפנה המאה העשרים, ראה י' בקוב, **נפתלי הרץ אימבר בעל התקוה**, לוד תשנ"א, עמ' 65-81.

⁶ אמנם בסדרת הגדות משנות העשרים ואילך, רובן מניו יורק, מצויה 'התקוה', אולם רק הבית הראשון (המקורי) והבית האחרון, ולידה הימנע ארה"ב (ראה למשל **הגדה וסדר של פסח**, ניו יורק 1921, ותיאורה באוצר ההגדות (בעריכת י' יודלוב), ירושלים תשנ"ז, מס' 2842). **בהגדה של פסח**, קהיר תש"ו, מופיע רק הבית הראשון של 'התקוה' בנוסח כלאים ("התקוה הנושנה, לשוב לארץ אבותינו, ארץ ציון וירושלים, להיות עם חפשי בארצנו"), ומעליו צילום של נערה מניפה את דגל ישראל; לאחר קום המדינה ומשהכריזה מצרים מלחמה עליה, הסירו יהודי מצרים דף זה מההגדה (ראה ט' פרשל, "אספן ההגדות הירושלמי", **הדואר**, נב (תשל"ג), עמ' 361). מגיסי, ר"א אייזקס, שמעתי כי בגלזקו שבסקוטלנד נהגו לשיר את הפיוט "חסל סידור פסח" במנגינת 'התקוה'.

⁷ ש' הרמתי מכנה אותו "אבי החינוך התיכון בארץ ישראל", ראה בספרו: **המורים החלוצים**, תל אביב תש"ס, עמ' 117-128.

⁸ משפט אחד בבית האחרון יכול אולי להכעיס את מאן דהו מאנ"ש: "שמעו אחי בארצות נודי את קול אחד חוזינו, כי רק עם אחרון היהודי גם אחרית תקוותנו". אולם לפי השערתו של ד' סדן, הכוונה ב"חוזינו" הינה לר' יהודה הלוי (**דבר**, יט חשון תש"ב).

⁹ לעיל הע' 4, עמ' 82.

¹⁰ ראה ש' דשן, "רשמי ביקור אצל יהודי ג'רבה ב-1995", **אלפיים**, 15 (תשנ"ח), עמ' 176-179.

¹¹ המנהג נהג תקופה קצרה, שכן בהגדת **כנפי שחר**, הכוללת פירוש של ר' שמואל טייב, שנדפסה בג'רבה מעט קודם לכן (ב-1917), עדיין לא מצויה 'התקוה'.